

עשר המכות - היבט תיאולוגי ואקולוגי

א. המכות - אפשרויות חלוקה ופשרן

פרשנים הציגו גישות שונות לביאור עשר המכות, כאשר רקע חשוב לפירושים השונים הוא הניסיון להסביר ולבחון את מקומה של כל מכה במכלול עשר המכות.

אחת מן הגישות, המתייחסת לעשר המכות כפרטים, בחנה את מקומה ואת סיבת הבאתה של כל מכה בנפרד. מצינו בה שתי שיטות: האחת, אשר הסבירה כל מכה ומכה כעונש על דרך **מדה כנגד מדה** (תנחומא, בא ה').¹ השנייה, הדגישה את המכלול והסבירה את המכות כמהלך 'טקטי' רב-שלבי שנקט הקב"ה, בדומה למלך אשר בא לכבוש מדינה (תנחומא בא ד').

גישה אחרת סווגה את המכות לקבוצות. מצאנו חלוקה לשתי קבוצות, על פי המבואר בתנחומא:

ויחזק לב פרעה (ח טו) בחמש מכות הראשונות אין כתיב בהן אלא 'ויחזק לב פרעה' (שם), כיוון שבאו חמש מכות ולא שלח, אמר הקב"ה מכאן ואילך אם רצה לשלוח איני מקבל שכך כתוב בחמש מכות האחרונות 'ויחזק ה' את לב פרעה' (ט יב).² (תנחומא, וארא ג')

¹ כיוון זה מצינו בשמו"ר בהסבר למכת **דם** פ"ט ט', **צפרדע** פ"י ה', **כינים** שם ז', **ערוב** פ"א ד', **דבר** שם ה', **שחין** שם ו', **ברד** פ"ב ה' ו**דבר** פ"ג ו'. מכת **חשך** יוצאת דופן בכך שבאה כדי להיפטר מפושעי ישראל, פ"ד ג'. מעניין לציין שהמדרש אינו טורח להסביר את המניעים למכת **בכורות**. יש להניח שהדבר נובע מכך שהכתוב אומר במפורש מה המידה שבעטיה הביא הקב"ה מכה זו (ד כב-כג).

ראה גם אליהו רבה ז' ג-ד'; רבינו יונה גירונדי, **דרשות ופרושי רבינו יונה גירונדי לחמשה חומשי תורה**, הוצאת ח. וגשל, ירושלים תש"מ, עמ' צ"ה; אברבנאל לשמות ז', ד"ה **אמנם**; כלי יקר ד"ה **הנה אנכי**; מדרש רבי דוד הנגיד, פרשת **בא** הוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים תשכ"ח; ועוד ביאור לעניין ממחקר בלתי נודע מובא ב**ישורון ד' עמ' קנ"ג**, 1864 Furth.

² בעניין החלוקה לשתי קבוצות מעיר אברבנאל, שהמכות הראשונות היו ביסודות הכבדים - מים וארץ, וחמש האחרונות ביסודות הקלים - אויר ואש; ועוד עיין שם בד"ה **ואומר** (ז יד). ב' יעקב מוצא סימוכין לחלוקה לשתי קבוצות בכך, שבסיום כל קבוצה ישנה מכה הגורמת

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

בצידה של חלוקה זו לשתי קבוצות בלבד, ידועה חלוקה לשלוש קבוצות שזכתה לסימנים מפורסמים:

רבי יהודה היה נותן בהם סימנים דצ"ך עד"ש באח"ב³ (הגדה של פסח)

בחלוקה זו יתמקד מאמרנו.

רשב"ם תולה את החלוקה המשולשת בצורה ובאופן שבו מתרה משה על המכות קודם להבאתן:

שני פעמים היה משה מתרה בפרעה ובשלישי לא היה מתרה, וכן כל הסדר בכל שלש מכות. בדם צפרדע התרה בכנים לא התרה, בערוב ובדבר התרה בשחין לא התרה, בברד ובארבה התרה בחושך לא התרה. (זו כו)

ביסוס מהכתובים לחלוקה זו מצינו בדברי האברבנאל המסביר את החלוקה לקבוצות על פי מגמתן, כפי שהדבר מוצא את ביטוי במכה הראשונה בכל אחת מהקבוצות. **בדם** נאמר: "בזאת תדע כי אני ה'..." (ח טז). המגמה בקבוצה זו היתה להוכיח לפרעה שהקב"ה מחוייב המציאות. **בערוב** נאמר: "למען תדע כי אני ה' בקרב הארץ" (ח יט). המטרה בקבוצה זו היתה להוכיח שהקב"ה משגיח על בראיו. לבסוף, במכת **ברד** נאמר: "בעבור תדע כי אין כמוני בכל הארץ" (ט יד). בקבוצת מכות זו הוכחה יכולתו של הקב"ה לשנות טבעים כרצונו⁴.

פרשנים שונים עסקו בחלוקה משולשת זו. אבודרהם הסביר את החלוקה לדצ"ך עד"ש באח"ב על פי המוציא לפועל בכל אחת מהקבוצות⁵; ואילו

למוות: הדבר בחמש המכות הראשונות ומכת בכורות בחמש האחרונות. B. Jacob, The

Second Book of The Bible, Ktav Pub House Inc Hoboken, New Jersey 1992

חלוקה נוספת מצינו בפירושו של קאסוטו (שמות, ירושלים, תשמ"ח עמ' 65), שמציע חלוקה לחמש קבוצות. מכות **דם-צפרדע** שייכות ליאור. **כנים-ערוב** הינן מכות דומות, גם **דבר-שחין** מכות דומות: אחת בבעלי חיים והשנייה גם באדם. **ברד-ארבה** הן מיני קללה על יבול האדמה. **חושך-מכת בכורות** הן מיני "חושך": אחת על ארץ מצרים והשנייה - חושך מוות על הבכורות. **כלי יקר** מוסיף ביאור לעניין. במכות **דצ"ך** הוכחה מציאות ה', שהרי במכות אלו הוכח היאור - אל מצרים; מכאן יכלו המצרים להסיק שיש גבוה מעל גבוה. במכות **עד"ש** הוכחה השגחת ה', שהרי במכות אלו מוזכר שהיתה הפלאה בין המצרים לבין ישראל. במכות **בא"ח** הוכח שהקב"ה יכול לפעול כחפצו בכך שבמכות אלו נאמר שלא היה כמותם בקרב הארץ, (זו יז, ד"ה **כה אמר ה'.**) עוד בעניין זה עיין בדברי המלבי"ם (שם יד).

"מכות דצ"ך עשה אהרון שהמים והארץ לא לקו ע"י משה. עד"ש ע"י משה, באח"ב ע"י הקב"ה" (אבודרהם השלם ירושלים תשכ"ג, עמ' רכ"ח). שיטה זו קשה ואינה מתיישבת עם לשון הכתובים. ראה במכות ערוב (ח ז), דבר (ט ג-ו), ברד (שם כב-כג), ארבה (י יב) וחושך (שם כא).

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

ספורנו⁶ והמהר"ל⁷ הדגישו את אפיון המכות בכל קבוצה וקבוצה. רש"י הירש מוצא קשר בין המכה הראשונה, לבין האמצעית והאחרונה בכל אחת מהקבוצות.⁸ על בסיס החלוקה המפורסמת של ר' יהודה ברצוננו להציע הסבר חדש למגמתן של הקבוצות, ולסדרן של המכות; ויהיו אלה בבחינת 'פסטות המתחדשים בכל יום'.

ב. המטרות השונות של הקבוצות

חז"ל הטעו כי מכות מצרים לא נועדו לפגוע במצרים עצמם בלבד, אלא גם באמונתם:

אין לך אומה ואומה שלוקה, שאין אלהיה לוקה עמה שנאמר: "ובכל אלהי מצרים אעשה שפטים" (שמות יב יב). (סוכה כ"ט ע"א)

התורה אינה עומדת על נזק אשר נגרם בגין קבוצת המכות הראשונה - **דצ"ד**, למעט המתת הדגה במכת הדם, ועל כך נדון בהמשך. על פי הבנתנו, המגמה במכות אלו - שהיו מטרד, היתה פגיעה באלי מצרים ובאמונת המצרים, ולהלן נדון בהיבט התיאולוגי המשתקף כאן.

במכות האמצעיות - **עד"ש**, ובאחרונות - **בא"ח** (מכת בכורות תידון בנפרד), מתארת התורה את הנזק אשר נגרם בעטיין (ח כ; ט ו; י טו, כג, כה), ומשום כך יש מקום להניח שהמגמה במכות אלו היתה לפגוע במצרים מבחינה כלכלית. אנו

גם בתנחומא (וירא פי י"ד) מצינו חלוקה של המכות על פי המבצעים, אולם לא על בסיס החלוקה של ר' יהודה: **"דם צפרדע כינים"** - שהיו בארץ - ע"י אהרן, **ברד ארבה חשך** - שהן באוויר - ע"י משה, שכך שלט משה בשמים ובארץ, **ערוב דבר מכת בכורות** ע"י הקב"ה ושחין ע"י כולן.

מכות **דצ"ד** היו ביסודות הכבדים (מים ועפר), **עד"ש** בבעלי החיים ו**בא"ח** אותות באויר (ח יב).

מכות **דצ"ד** היו בתחתונים, **בא"ח** - בעליונים (בשמים), **עד"ש** מה שביניהם בכלל העולם (ועיין עוד בפירושו להגדה, גבורות ה'). פירוש דומה לזה מופיע גם באבודרהם (שם).

עונשם של המצרים היה כנגד מרכיבי הפורענות שלהם: **גרות, עבדות ועינוי**. משום **הגרות** נענשו במכות דם: ערוב וברד. משום **העבדות** נענשו בצפרדע, בדבר ובארבה; ומשום **העינוי** נענשו בכינים, בשחין ובחושך (ועיין עוד בפירושו לספר שמות ז טו).

בגישה זו הולך אף ד"ר משה אגל-טל. מכות דם, ערוב וברד היוו לדעתו מכות מדינה. מכות צפרדע, דבר וארבה מאופיינות בכך שפגיעתן היתה בעיקר במישור הכלכלי; ואילו הכינים, השחין והחושך היו מכות גוף, (המחזוריות בעשר המכות - אנלוגיה למערכה המחזורית של היסודות, בתוך **ניב המדרשיה תש"מ-תשמ"א**).

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

מניחים שסדר הבאתן של המכות הוא כזה שכל מכה ומכה חזקה מקודמתה. הבסיס הרעיוני לכך יובן על רקע מושגים הלקוחים מתחום האקולוגיה. מכת בכורות תידון בנפרד, משום שבניגוד ליתר המכות סיבת הבאתה של מכה זו מפורשת בכתוב (ד כב-כג).

I דצ"ך - מטריד שמטרתו תיאולוגית

בקבוצת מכות זו נגלה עניין שאינו מצוי בקבוצות אחרות. בשתי מכות - דס (ז כ) וצפרדע (ח ג) מצליחים גם החרטומים להביא את המכה, ועל כך ראוי לתת את הדעת. מנקודת ראותה של התורה יש להקשות כיצד ייתכן שלחרטומים ניתנה היכולת לפעול בניגוד למקובל בטבע: להפוך את היאור לדם או להעלות ממנו צפרדע? שאלה זו מקבלת משנה תוקף לאור המסופר על האותות באשר לתנין (ז יב). במקרה זה הפכו החרטומים את הדומם לחי! התורה קובעת אפוא בפשטות, כי החרטומים נִיחנו בכוחות על-אנושיים המיוחדים לבורא עולם! פרשנים שונים (רס"ג, אבן-עזרא, רבנו בחיי, ספורנו, שד"ל) היו ערים לִתהיות אלו וראו במעשה החרטומים אחיזת עיניים, אולם לא כך עולה מפשטי הכתובים בהם נאמר במפורש: "ויעשו גם הם חרטומי מצרים בלהטיהם כִּן" (שם יב). שאלה זו מתחדדת לאור הנחת חז"ל, שהיא גם הנחת יסוד במאמרנו, כי מכות אלו נועדו לפגוע באמונתם של המצרים. מבחינה זו, אם גם כהני הדת המצרים הצליחו ליצור או להביא את המכות, הרי זו רֵאיה לסתור. יש בכך, לכאורה, משום הוכחה שיש באלי מצרים ממשות, כיוון שמשרתיהם - החרטומים - מסוגלים לפעול מעל למסגרות הטבע. נדון בשאלה זו לאחר שנדון במכות עצמן.

1. דס

במכה זו הוכה היאור-הנילוס. נחר זה היווה בעבר (ואף בהווה) מקור מים כמעט בלעדי במצרים. כלכלת מצרים היתה תלויה בשטפונות הנהר אשר מדי שנה נשא עמו סחף שדישן ושזיבל את השדות. הנילוס היה גם מקור תשוב לדגה ושימש עורק תחבורה מרכזי במצרים. עקב תלותה של מצרים ביאור, תפס היאור מקום חשוב ומרכזי באמונתם של המצרים והיה קשור לפעולתם של כוחות אלוהיים. כאמור, הבינו חז"ל כי היאור היה ממש אל (באמונתם של המצרים), ובכך נעוצה לדעתם הסיבה שהיאור הוכה בראשונה.

מצינו במדרש:

על אתר ג (תשרי תשנ"ח)

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

למה לקו המים תחלה בדם? מפני שפרעה והמצריים עובדים ליאור. אמר הקב"ה
אכה אלוהו תחלה ואח"כ עמו. משל הדיוט אמר: 'מחי אלהיא ויבעתן כְּמִרְיָא'.
(שמו"ר פ' ט' ט"ז)⁹

רש"י אימץ כיוון זה:

לפי שאין גשמים יורדים במצרים ונילוס עולה ומשקה את הארץ ומצרים עובדים
לנילוס לפיכך הלקה את יראתם ואחר כך הלקה אותם.

(שמות ז' יז)

הפיכת מי היאור לדם סימלה אפוא לדעת חז"ל מוות וכליון של הנהר-האל
המצרי. אותו נהר שהיה מקור חיות ופוריות נהפך למקום מוות וצחנה:

והדגה אשר ביאר מתה ויבאש היאר, ולא יכלו מצרים לשותות מים מן היאר (ז' כא).

ניתן לפרש את המתת הדגה כתוצאת
לוואי להמתת היאור ולפגיעה בו.
בעקיפין ניתן לראות גם בהמתת
הדגה פגיעה באמונתם של מצרים.
זאת כיוון שהדג הינו אחד מסמליו
המובהקים של אל היאור כפי שעולה
מהצילום.

שני אלי הנילוס בגאותו, חעפי (האחד למצרים
העליונה והשני למצרים התחתונה): כאלהי
המזון והפוריות (הצילום מתוך אנציקלופדיה
מקראית כרך ב' 1971, עמ' 621, באדיבות
הוצאת מוסד ביאליק ירושלים).

⁹ עיין עוד בעניין זה: תנחומא וארא פ' י"ד, וכן קאסוטו ז' יז. גם הפיכת המים לדם בעצים
ובאבנים נועד לפגוע בפולחן המצרים. **ובעצים ובאבנים** (ז' יט) - רבותינו ז"ל אומרים אף
עבודת כוכבים שלהם לקה בדם, שנא' (ירמיהו ב' כז): "אומרים לעץ אבי אתה ולאבן את
ילדתנו" (שמו"ר פרק י"א). קאסוטו מסביר שהמים שנשפכו באותו בוקר על הפסילים נעשו
לדם (ז' יט), ועיין עוד בדעת מקרא ז', הערה 4.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

גם הדג עצמו נתפס במצרים כקדוש, ואף נעבד על ידי המצרים.¹⁰

הכתוב מעמידנו על נקודה מעניינת. היינו מצפים שהמצרים יבקשו להסיר מכה זו מיד, שכן נפגעו מקורות המים שלהם, אך למעשה אנו מוצאים שהמכה נמשכה שבעה ימים. לא היתה כל פנייה להסרת המכה, והמצרים מצאו דרך חילופית להשגת מים:

ויחפרו כל מצרים סביבת היאר מים לשתות כי לא יכלו לשתת ממימי היאר (שם כד).

בעקיפין משתמעת מכאן פגיעה קשה באמונת המצרים, שכן בהשיגם מים בכוחות עצמם חדלו המצרים, ולו לזמן מה, להיות תלויים באל העומד מאחורי היאיר.

2. צפרדע

משה מזהיר את פרעה מפני מכה זו ומרבה במילים היכן בדיוק ישרצו הצפרדעים:

ושרץ היאר צפרדעים ועלו ובאו בביתך, ובחדר משכבך, ועל מטתך, ובבית עבדיך, ובעמך, ובתנוריד ובמשארותיך. ובכה, ובעמך, ובכל עבדיך יעלו הצפרדעים. (שם כח-כט)

מה ראתה התורה לפרט כל כך בתיאור הופעת הצפרדע? האם לא די היה לציין שהצפרדעים יהיו בכל ארץ מצרים?¹¹ עניין זה יובן לאחר שנבין מה מייצגת הצפרדע בעיני מצרים:

המצרים היו מיחסים לצפרדעים השורצות במים לאין מספר מעין כח אלהי וראו בהן סמל הפוריות. אחת האלות של הפנתיאון המצרי **חַקַּת** בת זוגו של האל **ח'נם**, המצוירת בצורה של אשה בעלת ראש צפרדע, היתה נחשבת כנופחת באפי הגלמים שבעלה היה יוצר על האובניים.

(קאסוטו, ז'כו)¹²

¹⁰ פולחן הדגים היה נפוץ למדי בקרב עמי המזרח הקדומים. במצרים נמצאו כמה וכמה דגים חנוטים, וידועים מיני דגים שהמצרים חשבו לקדושים והעריצו, ובשל כך היו אסורים באכילה. בייחוד נזהרו הכהנים באיסור זה; ראה על כך - אנציקלופדיה מקראית, כרך ב', ירושלים 1971, עמ' 226.

¹¹ המדרש התייחס לאזכור הרב של המלה **צפרדעים**: "למה נאמרה מלת **צפרדעים** עשרה פעמים: כנגד עשרה מקומות שבו: בביתך ובחדר משכבך ועל מטתך, ובבית עבדיך, ובעמך, ובתנוריד, ובמשארותיך, ובכה, ובעמך ובכל עבדיך" (תורה שלמה פ"ז ס' קכ"ה, מצוטט בשם ילקוט מעין גנים).

¹² ראה גם באנציקלופדיה מקראית, כרך ו', עמ' 267.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

הווי אומר, במכת צפרדע נפגע אל-הפוריות, וזאת בנשקו שלו - בכוח הפוריות המופרז של הצפרדע, שהופיעה בכל מקום: בבית, במיטה ואפילו בתנורים¹³. התהפך השפע והפיריון הפך למטרד. הצפרדע חדלה אפוא לסמל ברכה, והפכה במכה זו לקללה, עד שבסופו של דבר נאלץ פרעה לבקש ממשה להסיר את הצפרדע מעליו (ח ד).

כבמכת הדם, גם מכה זו לִוְנָתָה בצחנה:

ויצברו אתם חמרם חמרם ותבאש הארץ
(שם י)

בבאשה אשר נדפה מהמהות המסמלת את האלים, יש כדי להפוך אותם למאוסים ולדחויים בעיני המצרים.

כבמכת דם גם במכת צפרדע מתעוררת השאלה, כיצד ייתכן שבמכות אלו מצליחים "החרטומים לעשות כן בלטיהם"?

אף כאן תהיה התשובה, כי במכות אלו פגעו החרטומים במעשיהם הפלאיים באילקם שלהם. מכה זו מהווה, אפוא, נדבך נוסף בפגיעה באמונתם של המצרים. פגיעה זו מביאה את הדברים לידי אבסורד: הכהן - משרת האל ונציגו - מכה באלהיו!!

ברוח זו ניתן להבין מדוע העניק הקב"ה כוח לחרטומים ליצירת התנין. התנין, שמזוהה עם התמסח או עם תנין היאור, היה נפוץ במצרים ומתואר באמונתה הקדומה. המצרים חנטו אותו וראו בו אלוהות¹⁴, ורמז לכך בספר יחזקאל:

דבר ואמרת כה אמר אדני ה' הנני עליך פרעה מלך מצרים התננים הגדול הרבץ בתוך יארי ואתה אמר לי יארי ואני עשיתני.
(כט ג)

ההסטוריון היווני פלוטארך מצביע על כך שהמצרים הקדמונים ייחסו לתנינים סגולה לנבא עתידות:

אכן התנין רואה את העתיד לבוא, וראיה לדבר הנקבה מטילה את הביצים מידי שנה בשנה ממש ליד קו הגבול אשר עָדְיו עתידים להגיע מי הנילוס בגאות הבאה. על ידי כך לומד כל איכר לדעת מראש ולהזהיר את חבריו עד היכן בדיוק ירחיק שטפון המים¹⁵.

¹³ חז"ל חידדו מגמה זו. לפי מדרשם, הצפרדעים היו בתנורים גם בשעה שהיו חמים; ועיין פסחים נ"ג, ע"א, ושמו"ר פ"י ג'.

¹⁴ אנציקלופדיה מקראית, כרך ח', עמ' 619.

¹⁵ על פי ש"ח בודנהיימר, **החי בארצות המקרא** כרך א', ירושלים תש"י, עמ' 102.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

לסיכום, בשלוש הפעמים שהחרטומים מצליחים "לעשות כן" בלהטיהם, היה הדבר קשור בגורמים המציינים את אלי מצרים. בתחילה ביצירתו ואחר כך גם בהכאתו. כוח זה אשר ניתן לחרטומים אינו מחזק את המצרים באמונתם, שכן הוא מצביע על אבסורד, על גיחוך ועל אירוניה: הכהן שולט באלהיו¹⁶.

כדאי להעיר שעל אף שבמעשה התנין נפגע והושפל האל המצרי, אם במעשי החרטומים ואם משום שמטה אהרן בלע את מטתם (ז יג), לא נחשב הדבר למכה אלא למופת (שם ט). לדעתנו, ההסבר לכך קשור בעובדה, שלא היווה כלל מטרד למצרים.

3. כינים

כיתר המכות בקבוצה זו לא גרמו הכינים נזק ממשי והיוו רק מטרד, אולם במכה זו - בשונה מקודמותיה בקבוצה - החרטומים אינם מצליחים להוציא את הכינים (ח, ד)¹⁷. גם עניין זה מהווה פגיעה באמונת מצרים; הכינה למרות היותה קטנה¹⁸, היצור הקטן ביותר בעולם המקראי¹⁹, אינה יכולה להיעשות או להיברא ע"י החרטומים!

נדמה היה במכות הקודמות שהחרטומים ניחנו בכוחות על-טבעיים ומסוגלים ליצור חיים, והנה מתברר שהדבר קשור אך ורק בנסיבות. רק כאשר במעשיהם היכו או פגעו באילים ניתנה להם הרשות להצליח. בשל כך מבליטה התורה כי בעקבות מכת הכינים וחוסר יכולתם לחזור על מעשי אהרן, מגיעים החרטומים למסקנה המתבקשת:

אצבע אלהים הוא! (שם טו)

אחד ממאפייניה של המכה השלישית בכל קבוצה הוא, שהתורה מציינת באופן מפורש שהמכה נגעה גם באדם. יש להניח שהכינה פגעה גם בחרטומי מצרים.

¹⁶ לעג מעין זה מצינו בדברי ישעיה בלגלו על עובדי הפסל אשר יוצרים במו ידיהם את אילים (עיין פרק מד).

¹⁷ לדעת חזקוני ורבינו בְּכוֹר-שׁוֹר הכוונה בדברי הכתוב **להוציא את הכינים** - היא להסיר אותם. אנו ביארנו את הפסוק על פי שיטתם של רש"י, ראב"ע וספורנו, שהחרטומים ניסו לשחזר את מעשה אהרן ולברוא את הכינים, כפי שעשו במכות דם וצפרדע.

¹⁸ לענין זיהוי הכינה, עיין י' פליקס **החי של התנ"ך**, ת"א תשט"ו, עמ' 132; וכן אנציקלופדיה מקראית כרך ד', עמ' 190.

¹⁹ אף בתקופות מאוחרות יותר נחשבה הכינה ליצור הקטן ביותר כפי שמשמע מדברי חז"ל: "הקב"ה יושב וזן את כל העולם מקרני ראמים עד ביצי כינים" (ע"ז ג' ע"א).

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

היתה בכך השפלה וביזיון לנציגים של אילי מצרים, שהרי אלו טרחו ויגעו בנקיון גופם, כפי שמתאר ההסטוריון היווני הרודוטוס:

הכהנים במצרים היו מגלחים שער גופם אחת לשלושה ימים כדי שלא יראה עליהם כינה וכל שקץ אחר בעת פולחנם לאלים²⁰.

אמונת מצרים נפגעה אפוא בשלושה רבדים: פגיעה בתופעה המייצגת את האל עצמו - בַּאֲזֹר במכת דם, פגיעה בסמל ובביטוי אלהי - במכת הצפרדע ולבסוף פגיעה במייצגי האל - בחרטומים - במכת כָּנִים.

כביטוי לנחיתות אֵלֵי מצרים והאמונה בהם, אין המכות בקבוצה זו מצטמצמות למקום מסוים. הן באות בכל מרחבי הקיום על פני הארץ: בדם - המכה פגעה במים, בצפרדע - ביבשה (ואלה עלו מן המים אל היבשה - ז' כח) ובכנים - באוויר, שכן אלה עלו מן היבשה אל האוויר (ח' יג).

II עד"ש, בא"ח - היזק מהיבט אקולוגי

במכות מצינו הסלמה. המכות הראשונות היוו רק מטרד, בעוד שהמכות הבאות פגעו במצרים וגרמו לנזק ממשי, ובמסגרתן ישנה עלייה בהיקף המכה ובעוצמתה. עוצמת המכה במכות האחרונות גדולה מזו שבראשונות; ואולם קודם שנבחן נקודה זו עלינו להפליג ולהכיר מושגים מתחום האקולוגיה, וכך נניח מסד להמשך דברינו.

אקולוגיה היא תחום המגדיר בתי גידול של היצורים החיים תוך שהוא בוחן, באופן כללי מאד, את מקומם בשרשרת המזון. ניתן לסווג את היצורים החיים לשתי קבוצות. האחת היא, יצורים המספקים לעצמם את האנרגיה (וקרויים בשל כך אוטוטרופיים - בעלי הזנה עצמית). יצורים אלה מקבלים את האנרגיה הקיומית שלהם בעיקר מן האור ובתהליך הקרוי פוטוסינטזה הם ממירים את אנרגיית האור לאנרגיה כימית. עם קבוצה זו נמנים כל הצמחים.

הקבוצה השנייה היא יצורים שמקור האנרגיה שלהם הוא תרכובות הקרויות אורגניות, אשר מקורם ביצורים החיים (הם נקראים הטרוטרופיים - בעלי הזנה אחרת) ועימה נמנים כל בעה"ח. בעה"ח עצמם נחלקים לשניים: לצמחוניים, שניזונים ישירות מן הצומח, ולטורפים - שניזונים מצמחוניים ואף הם בעקיפין תלויים בצומח. כפי שניווכח בהמשך, מכות עד"ש פגעו בבע"ח ומכות בא"ח בצומח. ע"פ הבחנה זו ברור, באיזו מידה עוצמת המכות המופיעות בקבוצה בא"ח

²⁰ אנציקלופדיה מקראית, כרך ד', עמ' 192.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

גדולה מזו שבעד"ש. הפגיעה בצומח קשה מהפגיעה בבע"ח משום שהפגיעה בצומח היא למעשה גם פגיעה בבעה"ח, ובהיעדר צמחייה נפגעת התשתית הקיומית של בע"ח.

עד"ש - מכות שפגיעתן בבעלי חיים

1. ערוב

חלוקים הפרשנים באשר לזיהויו. יש המסבירים שהכוונה לנחשין ועקרבין (ר' יהודה - שמו"ר יא ג; וראה רש"י וספורנו) ויש המסבירים שהכוונה לסתם חיות טורפות (רס"ג) אשר ייתכן שכוללות אריות (רמב"ן), זאבים (רשב"ם) או שניהם (ראב"ע הארוך). המשותף לכל הפירושים הוא שמדובר בחיות שפגיעתן בבעלי חיים ולא בצומח.²¹

לראשונה מתואר גם נזקה של המכה: "תִּשָּׁחַת הארץ מפני הערב" (ח כ). לדעתנו ההשחתה המתוארת בפסוק אינה בהכרח תיאור של השמדה או של כיליון²², אלא תיאור כללי של הפגיעה בכלכלת מצרים ובו שיבוש סדרי החיים במצרים.²³

לדעתנו, הנזק בפועל ממכה זו היה מצומצם. יש להניח שרק חלק מהמצרים ומבעלי החיים נפגע והחלק האחר מצא דרכים להתגונן או להסתתר מפני אותם המזיקים.²⁴

²¹ לדעת ראב"ע בפירוש הקצר הכוונה לבהמה דקה, דהיינו בעלי חיים צמחוניים, ואולם יש להניח שהוא חזר בו כפי שעולה מהפירוש הארוך. תרגום השבעים תרגמו **זבובים**. לדעת י' פליקס (שם, הערה 18, עמ' 125), הכוונה ל**יתושים**, שאף פגיעתן רק בבעלי חיים.

²² ביסוס להנחה זו מצינו בספר תהילים (עח מה) בפועל שבא בהקשר למכת צפרדע (ותשחיתם). הצפרדע כידוע הינה חיה שאינה גורמת לנזק או להפסד, לא לצומח ולא לבעלי חיים. על פי שמו"ר פ"י ג' ועל פי רמב"ן ח טו ד"ה **אצבע אלקים**, הצפרדעים במצרים הזיקו. להבנתנו, כפי שהעירונו בגוף המאמר, לא ציינה התורה שהיה נזק ועל כן אנו מניחים שאכן לא היתה כל פגיעה במכה זו. חשוב להדגיש שהמגמה בתיאור המכות בספר תהילים שונה מזו של התורה. פעמיים מוזכרות בו מכות מצרים: אחת בפרק הנדון ואחת בפרק קה, ובשניהם אין תיאור של כל המכות, וגם אלה המוזכרים מופיעים בסדר שונה מזה המתואר בתורה, ואכמ"ל.

²³ פועל זה מופיע בהקשר של שיבוש סדרים חברתיים גם קודם למבול: "כי השחית כל בשר את דרכו על הארץ" (בראשית ו יב).

²⁴ אולי אחד ממאפייניה של המכה הראשונה בכל קבוצה הוא, שהמצרים יכלו לפעול להקטנת הפגיעה מהמכה. **בדם**, ראה - ז כד; **בערוב**, ראה בגוף המאמר; **בברד** ראה - ט יט.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

2. דבר

מכת הדבר - בהיותה מכה חמישית המביאה העצמה והתחזקות - קרויה "יד" (ט)
(טו). במכה זו הפגיעה חזקה מקודמתה משום שהיתה כללית - כל מקנה מצרים
הושמד:

וימת כל מקנה מצרים (שם ו)
משה מודיע לפרעה שהדבר יכול היה לפגוע גם באדם ולהביא להשמדתה של
מצרים כולה, אולם המנה התרכזה בבעלי חיים בלבד משום:

ואולם בעבור זאת העמדתך בעבור הראתך את כחי ולמען ספר שמי בכל הארץ
(ט טז)

עובדה זו מתאימה למגמה, ההולכת ומתבררת, שהמכות באו באופן מדורג.
העלייה בעוצמת המכה ובמעבר ממכה אחת לשנייה בכל קבוצה, מוצאים את
ביטויים בשני אופנים. הראשון, בהיקף הנזק, כפי שמצינו במעבר ממכת ערוב
לדבר. השני, באלה הנפגעים על ידי המכה. המכה השלישית בכל קבוצה מתאפיינת
בכך שהתורה מציינת שפגעה גם באדם.

3. שחין

על מכת השחין נאמר:

ויהי שחין אבעבעת פֶּרַח באדם ובבהמה (שם ז)
פגיעתה של מכה זו היתה קשה. הגמרא במס' בכורות (מ"א ע"א) מתארת את
השחין כיבש מבפנים ולח מבחוץ²⁵. היא מסיקה זאת על פי המתואר בדברים (כז),
שלא ניתן היה להירפא ממנה. היא פגעה בכולם, ואפילו החרטומים מחשובי
האנשים במצרים נפגעו ולא יכלו לעמוד לפני משה (ט יא)²⁶.

²⁵ עיין עוד במדרש הגדול - פירושים נוספים לפגיעת השחין. פריחה עם צרעת (שמות רבה פ"א),
שעל ידו צומחין בהן בועות (רש"י), אבעבעות מלאות מורסא וליחלוח (רשב"ם) וכן
באנציקלופדיה מקראית, כרך ח', עמ' 619.

²⁶ עיין רמב"ן ט יא.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

בא"ח - מכות שפגיעתן בצומח

1. ברד

התורה מאריכה ומפרטת בתיאור נזקי הברד :

ויך הברד בכל ארץ מצרים את כל אשר בשדה מאדם ועד בהמה ואת כל עשב השדה הכה הברד ואת כל עץ השדה שבר. (שם כה)

על אף שנפגעו במכה זו גם האדם וגם הבהמה, הפגיעה העיקרית היתה בצומח שכן לאלה הראשונים היתה אפשרות להינצל :

ועתה שלח ה' את מקנך ואת כל אשר לך בשדה כל האדם והבהמה אשר ימצא בשדה ולא יאסף הביתה ויָרַד עליהם הברד ומתו. (שם יט)

בהמשך, אכן מציינת התורה את הפגיעה בצומח :

והפשטה והשעורה נִכְתָּה כי השערה אביב והפשטה גבעל (שם לא)

זאת, לעומת :

והחטה והכִּסְמַת לא נִכְּבוּ כי אִפִּילַת הנה (שם לב)

רק אותם צמחים קשים נשברו ממכת הברד בעוד שהצמחים הרכים הצליחו לשרוד.

2. ארבה

מכת ארבה קשה בהיקפה וחזקה ממכת הברד. היא משמידה גם את אשר הותיר הברד. בדומה למכת הדבר, שהומת בה כל מקנה מצרים, הושמדו במכה זו כל הצמחים :

ויאכל את כל עשב הארץ ואת כל פרי העץ אשר הותיר הברד ולא נותר כל ירק בעץ ובעשב השדה בכל ארץ מצרים. (י טו)

3. חִשָּׁךְ

כאשר בוחנים את המכות מהיבט אקולוגי, יוצא שמכה זו היא הקשה מבין המכות בקבוצה זו, שכן במכה זו נפגע גם **התהליך** האחראי לקיום החיים על פני האדמה. בהיעדר אור במשך שלושה ימים, לא התקיים תהליך הפוטוסינטזה וכך פסקו כליל התפתחות הצומח וגדילתו.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

הסמליות האקולוגית במכה זו עצומה, שכן היא עוסקת בהשבתת התהליך העומד בבסיס החיים, וזאת על אף שהנוק - בפועל - במכה זו היה קטן מזה שבמכת הארבה, שהושמדו בה כל הצמחים במצרים. בפרק הזמן שבין שתי המכות סביר להניח שהצמחייה לא התחדשה²⁷, אולם כבקבוצה הקודמת ההסלמה במכה זו מתבטאת בפגיעה באדם. באיזה אופן עלול החושך לפגוע גם באדם?

לא ראו איש את אחיו ולא קמו איש מתחתיו שלשת ימים (שם כג)

III בכורות - מידה כנגד מידה

מכה זו עומדת בפני עצמה, שכן הקב"ה מודיע למשה כבר בתחילת שליחותו שהוא יביא מכה זו, וכן מוסיף הוא הסבר להבאתה - מדה כנגד מדה²⁸:

ואמרת אל פרעה כה אמר ה' בני בכרי ישראל. ואמר אליך שלח את בני ויעבדני ותמאן לשלחי, הנה אנכי הרג את בנך בכךך.

(ד כב-כג)

על פי המדרש יוצא שדי היה במכה זו להוציא את בני ישראל ממצרים:

מתחילה בקש הקב"ה להביא המכות על המצרים, מכת בכורות אמר להביא תחלה. שנאמר: "הנה אנכי הרג בנך בכרך" (שם). התחיל אומר: "מי ה' אשר אשמע בקלוי" (ה ב). אמר הקב"ה אם אביא עליו מכת בכורות תחלה משלח, אלא אני מביא עליו מכות אחרות תתלה... (שמו"ר בא, פ' י"ח ו')

נמצאנו למדים שיתר המכות אשר תוארו לעיל נועדו לחנך את מצרים. הדברים מוצאים את ביטויים באופן מפורש בדברי ה' אל משה בתחילת שליחותו:

ולא ישמע אלכם פרעה ונתתי את ידי במצרים והוצאתי את צבאתי את עמי בני ישראל מארץ מצרים בשפטים גדולים. וידעו מצרים כי אני ה'... (ז ד-ה)

באותה מטבע לשון רומזת התורה להיבט חינוכי, אשר יש לו משמעות גם בתקופתנו אנו - חינוכם של בני ישראל:

ולמען תספר באזני בנך ובן בנך את אשר התעללתי במצרים ואת אותי אשר שמתי בם וידעתם כי אני ה'.

(ו ב)

²⁷ חידוש הצמחייה במצרים לא יכול היה להתרחש בפרק הזמן שבין שתי מכות (גידול צמחים תלוי בעונות השנה). עיי' - עדויות פ"ב מ"י: "משפט המצריים שנים עשר חודש", ובתנחומא וארא פ' י"ד ובשמו"ר פ"א י"ב, שכל מכה היתה בת חודש ימים.

²⁸ לדעת ספורנו, רק במכה זו היה משום מדה כנגד מדה (ד כג).

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

ג. סיכום

במכות מצרים מצינו הסלמה. המכות הראשונות היוו רק מטרד למצרים ומהיבט תיאולוגי עולה שמכות אלו פגעו באלי המצרים ובאמונתם. המכות הבאות פגעו במצרים עצמה וגרמו לנזק ממשי. בראייה אקולוגית מתגלית עלייה בהיקף של מכות אלו ובעוצמתן.

תפיסה אקולוגית מצינו גם בבריאת העולם. סדר הנבראים הוא בסדר של מעברי האנרגיה בשרשרת המזון: ביום הראשון נברא האור (בראשית א ג) שהינו מקור אנרגיה של הצמחים, ביום השלישי נבראו הצמחים (שם יב) - הממירים את אנרגיית האור לאנרגיה כימית כך משמשים מְשָׁאב מזון וקיום של בעלי חיים, ולבסוף ביום החמישי והשישי נבראו החיות (שם כ-כא; כו-כז).

סדר הנפגעים ממכות מצרים הוא הפוך מהמתואר בבריאת העולם. בתחילה נפגעו בעלי חיים ורק לאחר מכן הצמחים. סדר זה מסביר את העלייה בעוצמת המכות, שכן על פי התפיסה האקולוגית הפגיעה בצומח גוררת עימה ממילא גם פגיעה בבעלי חיים. המכה האחרונה בקבוצה זו היתה מכת חושך ומכה זו - שהופסקה בה למעשה אספקת האנרגיה הדרושה לקיום חיים על פני כדור הארץ - היתה בבחינת חזרה לתוהו ובוהו שקדם לבריאה. מכת בכורות קשורה בפן אחר של המכות.

נמצאנו למדים שידיעות כלליות בתחום התיאולוגיה והאקולוגיה עשויות לשמש כלי להבנה של נדבכי התורה, וכך מוסיפות פן חדש "לפשטות המתחדשים בכל יום".